

MUZIKALE OPVOEDING TWEEDE GRAAD BSO VERZORGING-VOEDING

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS
VVKSO – BRUSSEL D/2012/7841/012

Vervangt D/2000/0279/028 vanaf 1 september 2012

Inhoud

1	Situering van het leerplan	3
2	Visie	4
2.1	Beginsituatie.....	4
2.2	Aansluiting bij Verzorging-voeding.....	4
2.3	Eigenheid van muzikale opvoeding in Verzorging-voeding	5
2.4	Algemene muzikale doelen	8
3	Leerplandoelstellingen	9
4	Pedagogische wenken	19
4.1	Handleiding bij dit leerplan	19
4.2	Didactische wenken	19
4.3	Taalbeleid.....	20
4.4	Evaluatie en rapportering	21
4.5	Inspirerende ideeën.....	27
4.6	Reflectiemodellen.....	28
5	Minimale materiële vereisten.....	30

1 Situering van het leerplan

Zie website van het VVKSO bij lessentabellen.

Verzorging-voeding

Dit leerplan *Muzikale opvoeding* is bestemd voor de leerlingen van de tweede graad van het bso, richting Verzorging-Voeding van het katholiek secundair onderwijs. Het vak behoort tot het specifieke gedeelte.

- De leerlingen maken in eenvoudige leersituaties en onder directe begeleiding kennis met de wereld van de zorg en diensten.
- In de directe zorg geven ze aandacht en begeleiden ze kinderen en volwassenen. In de indirecte zorg bekwamen ze zich in de groot- en kleinhuishouding.
- Jongeren ontdekken binnen een aantal contexten hun kwaliteiten, talenten en interesses in functie van een verdere oriëntering naar de derde graad.
- Ze krijgen de kans om te groeien tot mensen die op een verantwoordelijke wijze in het leven staan.
- Het leerplan vraagt aandacht voor de totaalzorg, dit wil zeggen met aandacht voor voelen, willen, kennen en kunnen. Ook voor de doelgroepen is er bekommernis voor hoofd, hart en handen.

Muziek in Verzorging-voeding

Muzikale opvoeding krijgt een plaats in deze richting vanuit de aandacht voor de totale mens met extra aandacht voor zijn emoties.

Ook in het kader van de meervoudige intelligentie past muzikale opvoeding hier uitstekend. Intelligentie betekent volgens de Amerikaanse psycholoog Howard Gardner (2001): de bekwaamheid om te leren, om problemen op te lossen. Dit kan volgens hem op verschillende manieren. Hij rekent ook niet-cognitieve vaardigheden zoals motorische handigheid en muzikaliteit tot subvormen van intelligentie.

Het vak helpt de leerlingen om zich te oriënteren op hun latere studiekeuze.

Graadleerplan

Het leerplan is als een *graadleerplan* opgevat: bij het opstellen van het jaarplan maakt de leraar een zinvolle verdeling van leerinhouden en activiteiten over de twee leerjaren. Als verschillende leraars het vak geven, maken ze duidelijke afspraken over wie wat doet.

Raamleerplan

Dit is een *raamleerplan* of *open leerplan*, wat wil zeggen dat de vakleraar focust op de leerlingen die in de klas zitten, rekening houdend met de schoolcontext. Hij kan op verschillende manieren aan een doelstelling werken, zelfs op een verschillend niveau. Het is een uitdaging om klas en individuele leerlingen goed in te schatten.

Kader

Het leerplan muzikale opvoeding biedt een duidelijk kader en schetst de hoofdlijnen. Daarbinnen is ruimte voor inkleuring, persoonlijke voorkeuren en eigen initiatief. Het zet aan om een doelgerichte opbouw aan te brengen. De leraar zorgt voor een breed aanbod van muziek, passend bij de verschillende doelgroepen. Hij maakt keuzes wat betreft repertoire, werkvormen, ontwerp opdrachten, oefeningen ...

2 Visie

2.1 Beginsituatie

Beginsituatie

In de eerste graad leren leerlingen:

- vocaal en instrumentaal musiceren, creëren en experimenteren;
- luisteren, waarnemen en exploreren;
- reflecteren over hun muzikale impressie en expressie;
- communiceren met en over muziek;
- betekenis geven aan hun omgang met muziek.

Muzikale opvoeding in Verzorging-voeding bouwt verder op die verworvenheden. Het vak vertrekt steeds vanuit de muzikale beleving waarbij het doen en de persoonlijke ervaring centraal staan.

Progressie

In de tweede graad groeien leerlingen verder in hun omgang met muziek. Aan de hand van concreet materiaal bouwen ze zowel een repertoire op van bruikbaar materiaal als een knowhow hoe ze met dit materiaal moeten omgaan. In de derde graad kunnen deze vaardigheden verfijnd en verdiept worden. Jongeren kunnen dan dit materiaal praktisch inzetten bij hun stageopdrachten.

2.2 Aansluiting bij Verzorging-voeding

Totaalzorg

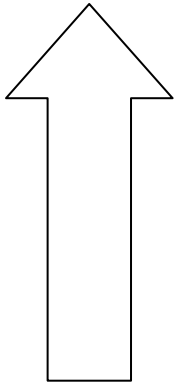
In personenzorg staat volgende mensvisie centraal:

- holistisch, met aandacht voor de mens in al zijn aspecten;
- dynamisch, in de zin van actief, levendig, ondernemend, energiek;
- emancipatorisch, die de zelfstandigheid wil bevorderen.

Binnen de totale persoonlijkheid is de muzische component erg belangrijk. Muzikale opvoeding binnen Verzorging-Voeding stelt enerzijds het welbevinden van de leerling centraal en wil anderzijds de jongere helpen opgroeien tot een mens die zorg op zich neemt. Via muziek komt een mens heel dicht bij zijn emoties. De leerlingen ontwikkelen een competentie om als toekomstig-zorgende muziek op een zinvolle manier te integreren.

Algemene doelen

De negen doelstellingen van de richting Verzorging-voeding vertrekken vanuit het *kwaliteitsbewust handelen*. Dit doel staat onderaan genoteerd, omdat dit het fundament is voor alle andere doelen. Via *communicatie in een 1-1 relatie* en *in groep werken* komen de andere doelen aan bod. Die doelen samen monden uit in verdere *studiekeuze*.

9 Oriënteren op beroepen binnen de directe en indirecte zorg en studiekeuze				
4 Binnen een welomschreven opdracht zorg dragen voor gezondheid en welzijn	5 Binnen een welomschreven opdracht ondersteunen bij (ped)agogische activiteiten	6 Binnen een welomschreven opdracht een maaltijd plannen, voorbereiden en bereiden	7 Binnen een welomschreven opdracht zorg dragen voor lokalen, keukens en leefruimten	8 Binnen een welomschreven opdracht zorg dragen voor linnen
3 Binnen een welomschreven opdracht, binnen een klasgroep, in groep werken				
2 Binnen een welomschreven opdracht communiceren in een 1-1 relatie				
1 Binnen een welomschreven opdracht kwaliteitsbewust handelen				

Context

De leerlingen bereiken de algemene doelstellingen bij volgende doelgroepen:

- medeleerlingen;
- gezonde kinderen van 2,5 tot 10 jaar;
- gezonde volwassenen.

De leerlingen benaderen, begeleiden en verzorgen deze personen als totale mensen. 'Gezond' betekent in deze context de doorsnee groep kinderen en volwassenen zonder beperkingen of ernstige medische belemmering. Deze speciale doelgroepen komen later in het curriculum aan bod.

Oprachten

Om de algemene doelstellingen te bereiken, voeren leerlingen opdrachten uit:

- met een lage moeilijkheidsgraad;
- aan de hand van duidelijke instructies;
- onder directe begeleiding van de leraar.

Adaptatie naar muziek

Zeven van de negen algemene doelen zijn ook van toepassing in Muzikale opvoeding. Volgende doelen zijn daar niet van toepassing:

- een maaltijd plannen, voorbereiden en bereiden;
- zorg dragen voor linnen.

2.3 Eigenheid van muzikale opvoeding in Verzorging-voeding

Actief musiceren

De lessen Muzikale opvoeding bestaan voor het grootste deel uit het actief musiceren. De leraar vertrekt steeds vanuit de muziek en nooit vanuit theorie. Hij bevordert hun zelfstandigheid via doe-, ontwerp-, groepsopdrachten ...

Eigen niveau

Bovenop de aansluiting bij de doelen van Verzorging-voeding hecht het leerplan veel belang aan het beleven van muziek op eigen niveau. De opdrachten kunnen gericht zijn naar de doelgroepen, maar het omgaan met muziek gebeurt steeds op eigen niveau.

De leerlingen gaan op een zinvolle en creatieve manier om met muziek: ze luisteren, musiceren, reflecteren en communiceren. Zo geven ze betekenis aan hun omgang met muziek op eigen niveau en op niveau van de doelgroep.

Via het musiceren ontwikkelen ze vertrouwen in eigen kunnen. Muzikale opvoeding is opvoeden met en door muziek. Belangrijk is dat leerlingen zich aangesproken voelen, dat ze enthousiast en gemotiveerd de lessen volgen en succes mogen ervaren.

Flexibiliteit

De leraar moedigt leerlingen aan om *probleemoplossend te leren denken en handelen*. Via activiteiten komen ze tot inzicht: al doende leren ze denken. Het is belangrijk om te werken naar iets *bruikbaar*s en iets *haalbaar*s toe, zodat de leerlingen al snel resultaat en succes van hun inspanning hebben.

Creativiteit

De leraar spreekt de talenten en competenties van leerlingen op alle mogelijke manieren aan. Hij laat ze *hun zin voor creativiteit* ontwikkelen. Jongeren ontplooiën hun muzikale talenten door verschillende muzikale omgangsvormen.

Respect

De leraar brengt respect bij voor mens, materiaal, milieu en maatschappij. Hij vraagt luisterbereidheid voor de muziek en de muzikale smaak. Hij moedigt leerlingen aan om respectvol om te gaan met kinderen en hun muziek. Hij nodigt hen uit om zich open te stellen voor muziek van de doelgroep van de volwassenen.

Verbondenheid

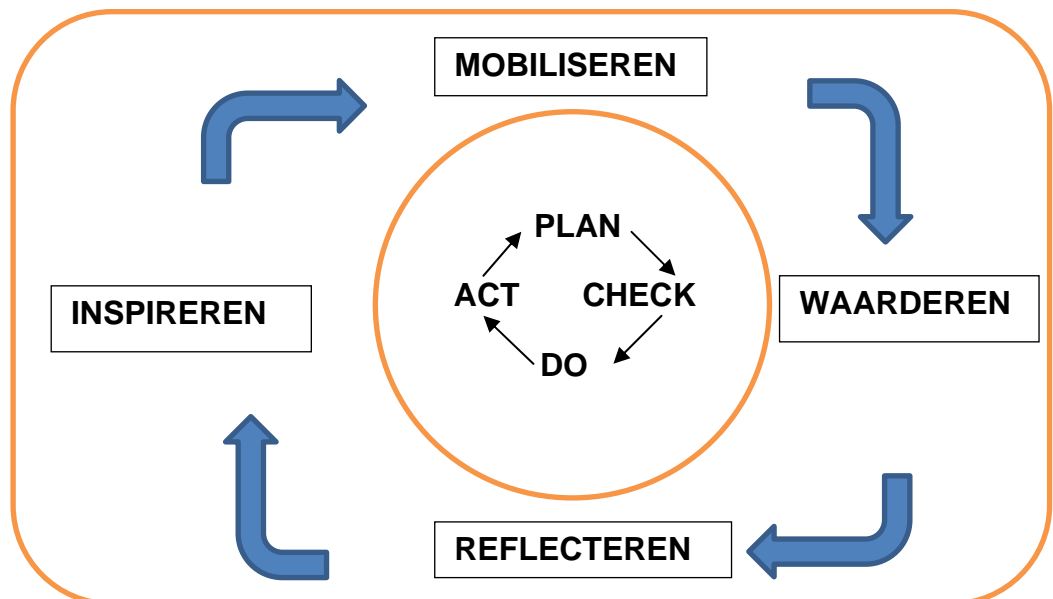
Dit leerplan bevat leerdoelen, gericht op de groei van elke jongere. Leerlingen krijgen kansen om hun muzikale beleving te ontwikkelen. Ze vertrekken vanuit hun eigen muzikale omgeving naar die van de andere doelgroepen. Belangrijke uitgangspunten daarbij zijn leren in samenhang en verbondenheid.

Waardering

Muzikale opvoeding in Verzorging-voeding blijft – net als in de eerste graad – inspelen op de ervaringen en interesses van jongeren.
Via muziek wil de leraar hen:

inspireren,
enthousiasmeren en mobiliseren,
waarderen en
leren reflecteren ...

PCDA MWRI

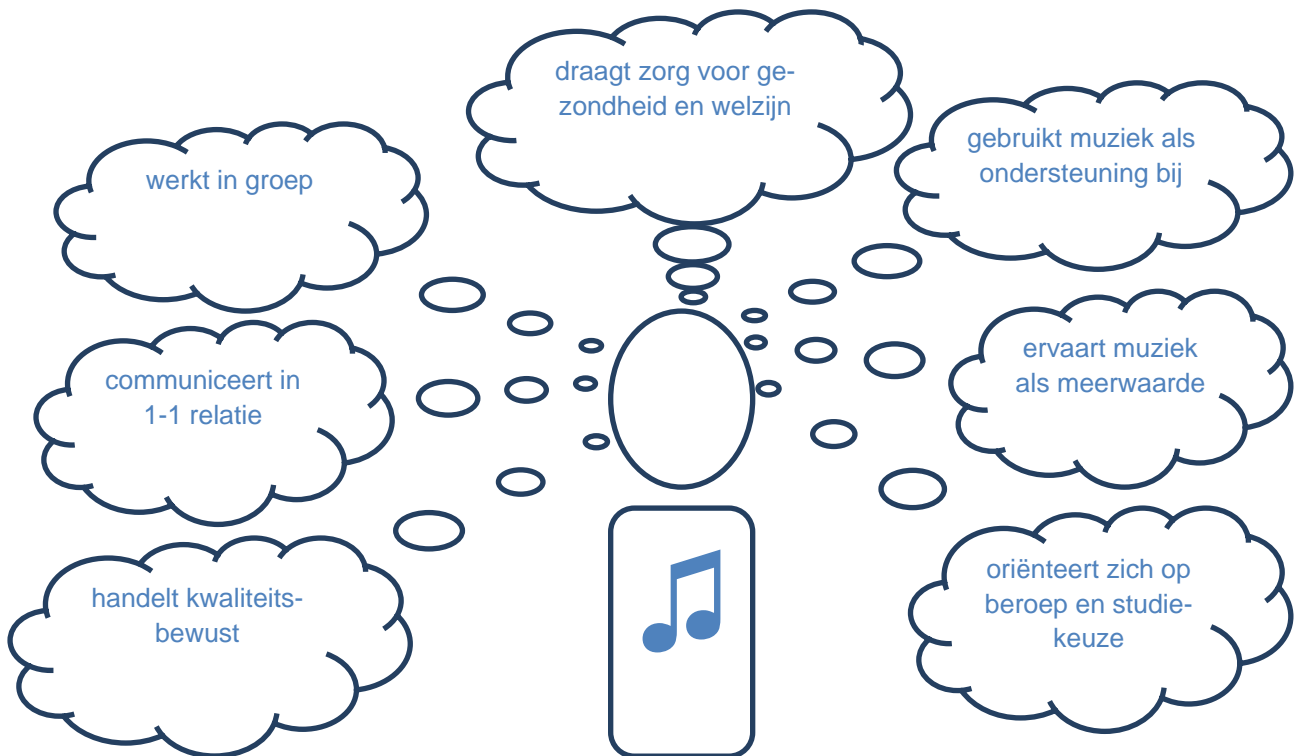

Zichzelf ontdekken

Muziek nodigt jongeren nog steeds uit om zichzelf te ontdekken, zichzelf beter te begrijpen, te erkennen en te herkennen.

De leraar prikkelt hen via de muzikale omgangsvormen:

- vocaal musiceren en experimenteren;
- instrumentaal luisteren en experimenteren;
- improviseren, ontwerpen en creëren;
- gericht luisteren;
- reflecteren;
- communiceren;
- transformeren;
- genieten;
- betekenis geven aan hun omgang met muziek.

2.4 Algemene muzikale doelen

Beleving als rode draad

Muzikale opvoeding in Verzorging-voeding blijft - net als in de eerste graad - inspelen op de interesses en ervaringen van jongeren met muziek. Het vak vertrekt vanuit hun grote aantrekkingskracht tot muziek en zet leerlingen op weg om te groeien. De muzikale beleving van de leerlingen staat centraal. Ze musiceren in de eigen interessesfeer, maar kruipen ook in de huid van de doelgroepen.

Impressie en expressie

De muzikale impressie en expressie vormt de kern van Muzikale opvoeding. Vocaal en instrumentaal musiceren, naar muziek luisteren, muziek ontwerpen, muziek transformeren naar andere uitdrukkingsvormen of nadenken en praten over muziek wordt steeds gekoppeld aan een gevoel, idee of ervaring. Doorheen deze ervaringen leren leerlingen muziek beleven, van muziek genieten, muziek ontdekken of verwonderd zijn over muziek. Dit proberen ze te doen voor eigen muziek, maar ook voor muziek van anderen.

Muzikale beleving als middel

Het ervaren, denken, weten en doen van de leerling vormt het vertrekpunt waaraan de leraar de leeractiviteiten vastkoppelt. Emoties leren herkennen of uitdrukken, sociale vaardigheden ontwikkelen, de muzikale horizon verbreden, het kritisch leren omgaan met de auditieve omgeving, muziek als een expressievorm begrijpen, diverse media hanteren ... zijn enkele invalshoeken om aan het overkoepelende doel te werken: de leerling kansen bieden om zich breed te ontwikkelen en om muziek met anderen te delen.

Muziek en ritme
vinden hun weg
tot in de geheime
plaatsen van de ziel

Plato

3 Leerplandoelstellingen

De leerling

1

handelt kwaliteitsbewust bij vocaal en instrumentaal musiceren, ontwerpen en luisteren.

	<i>Doelstellingen</i>	<i>Inhoud</i>
1.1	musiceert vocaal en instrumentaal	<ul style="list-style-type: none">- vocaal musiceren gevarieerd repertoire: liederen spreekteksten canons met aandacht voor: enthousiasme zanghouding ademhaling stemgebruik stemvolume tempo ritme articulatie taal dynamiek overtuigingskracht toonvastheid muzikale afwerking - instrumentaal musiceren gevarieerd repertoire: ritmisch motief melodisch motief bourdon ostinato beperkt akkoordenschema eenvoudige partij speelstukken met aandacht voor: tempo ritme dynamiek speeltechniek muzikale afwerking

		<p>gevarieerde bezetting: ritmische instrumenten melodische instrumenten harmonische instrumenten zelf ontworpen instrumenten voorwerpen bodypercussion</p> <p>- klassieke notatie als hulpmiddel¹</p>
1.2	<p>musiceert in functie van de verschillende doelgroepen</p>	<p>- gevarieerd repertoire: voor kinderen van 2,5 jaar tot 10 jaar voor jongeren voor volwassenen uitbreiding:-kinderen tussen 0 en 2,5 jaar²</p> <p>- muzikale coaching: tempo aangeven tempo houden bewegen op muziek muziek grafisch weergeven begintoon overnemen begintoon opgeven toonvast zingen startsein geven stopsein geven dynamiek aangeven</p> <p>- ontwerp passend voor doelgroepen</p>

¹ Zie pedagogische wenken

² Het leerplan Verzorging-voeding in de tweede graad richt zich op kinderen vanaf 2,5 jaar. Het leerplan Muzikale opvoeding sluit daar bij aan. Omdat er soms geen MO meer is in de derde graad, de stages er al in september beginnen, of de leerlingen er zelf naar vragen, kan het aanbod ook uitgebreid worden naar de allerkleinsten. Wanneer er MO is in de 3de graad, moet er overleg zijn in de vakgroep.

1.3	ontwerpt muziek via spelvormen en muzikale en buitenmuzikale gegevens	<ul style="list-style-type: none"> - via spelvormen: imitatie en herhaling vraag- en antwoordspel - compositie vanuit gegevens zoals: ritme melodie dynamiek tempo lied woord eenvoudig akkoordenschema herhaling, variatie, contrast - klanklandschap vanuit gegevens zoals: emotie, idee, herinnering, ervaring ... beeld woord beweging
1.4	beluistert muziek op zoek naar betekenis, expressie of schoonheid	<ul style="list-style-type: none"> - met aandacht voor: eigen beleving en indrukken functie en verklanking van tekst muzikale parameters het buitenmuzikale ontwikkeling visie
1.5	handelt respectvol	<ul style="list-style-type: none"> - ten opzichte van de muziek - ten opzichte van het materiaal
1.6	reflecteert op de eigen muzikale omgang	<ul style="list-style-type: none"> - aandacht op één aspect zoals: ademhaling resonantie houding tempo dynamiek klankkleur creativiteit - via stappenplan zoals: reflectiemodel van Korthagen³ Gibbs STARR-methode tripelslagleren

³ Zie pedagogische wenken voor omschrijving reflectiemodellen.

2**communiceert binnen een welomschreven muzikale opdracht in een 1-1 relatie.**

	<i>Doelstellingen</i>	<i>Inhoud</i>
2.1	communiceert via actief musiceren	<ul style="list-style-type: none">- emotie- idee- herinnering- ervaring
2.2	communiceert over muziek	<ul style="list-style-type: none">- mededeling van: eigen mening muzikale ervaring- via: eigen woorden aangereikt vocabularium media andere expressievormen zoals woord, beeld, beweging
2.3	durft zich expressief uiten	<ul style="list-style-type: none">- bij ontwerp: vanuit muzikale gegevens vanuit buitenmuzikale gegevens- bij experiment: met stem, geluiden, woorden, instrumen- ten, ritme, melodie, samenklank, tempo, dynamiek ...
2.4	ontwikkelt zelfvertrouwen	<ul style="list-style-type: none">- positieve ingesteldheid: grijpen van uitdagingen fouten als leerkansen zien muziek als communicatie ervaren

2.5	toont respect voor de andere	<ul style="list-style-type: none">- positief kritische ingesteldheid- respect voor ieders:<ul style="list-style-type: none">meningsmaakmuzikale uiting- dialogoog:<ul style="list-style-type: none">via vooropgestelde criteriarond eigen muzikale voorkeuren
-----	------------------------------	---

3**werkt in groep binnen een welomschreven muzikale opdracht.**

	<i>Doelstellingen</i>	<i>Inhoud</i>
3.1	durft zich in groep authentiek uiten	<ul style="list-style-type: none">- uitvoering- experiment- ik-boodschap- mimiek en lichaamstaal
3.2	participeert in groep	<ul style="list-style-type: none">- positieve ingesteldheid- aandacht voor muzikale parameters- afstemming van eigen expressie op die van de groep- zin voor afwerking

	<i>Doelstellingen</i>	<i>Inhoud</i>
4.1	gebruikt zijn stem op een correcte manier	<ul style="list-style-type: none"> - aandacht voor: <ul style="list-style-type: none"> ademhaling stemhygiëne goed stemgebruik houding spreekstem zangstem stemintonatie – stemvolume ritme – tempo – articulatie toonovername - toonvastheid
4.2	ontdekt de positieve werking van muziek	<ul style="list-style-type: none"> - plezier bij het samen musiceren - meditatie - bewegingen op muziek gym, dans, lichaamsexpressie ... - yoga- en relaxatieoefeningen
4.3	kent de gevaren van lawaai	<ul style="list-style-type: none"> - lawaaihinder - gehoorbeschadiging

5

gebruikt muziek als ondersteuning bij (ped)agogische activiteiten.

	<i>Doelstellingen</i>	<i>Inhoud</i>
5.1	exploreert de muzikale levensfasen via impressie en expressie	<ul style="list-style-type: none"> - levensfasen: <ul style="list-style-type: none"> baby kleuter kind jongere volwassene bejaarde - via: <ul style="list-style-type: none"> spel, tekening, beweging, dans zang, beeld, bezoek, interview ...
5.2	verkent het repertoire van muziek bij verschillende doelgroepen	<ul style="list-style-type: none"> - via: <ul style="list-style-type: none"> liederen, begeleidingen, klanklandschap- pen, luisterfragmenten ...

	<i>Doelstellingen</i>	<i>Inhoud</i>
6.1	onderzoekt de functie van muziek bij het tafelen	<ul style="list-style-type: none"> - functie: sfeerschepping demping gesprekken - via: parameters in functie van sfeer genres - locaties: thuis, school, cafetaria, restaurant, frituur, refter, kamp ...
6.2	creëert via muziek een huiselijke sfeer in leefruimtes	<ul style="list-style-type: none"> - dagindeling: ochtend maaltijden huishoudelijke taken huiswerk avond - locaties: woonkamer, keuken, jeugdkamer, badkamer, slaapkamer, terras ... - aandacht voor: parameters in functie van sfeer stilte muzikaal karakter genres muzak

7**oriënteert zich op beroepen binnen directe en indirecte zorg en studiekeuze.**

	Doelstellingen	Inhoud
7.1	maakt kennis met muziek van de diverse doelgroepen	baby, dreumes, peuter en kleuter kinderen jeugd(beweging) eigen kring familie bejaarden
7.2	reflecteert op eigen muzikale mogelijkheden en beperkingen	- mogelijkheden qua: ritme en tempo zang harmonisch aanvoelen toonovername en toon houden beweging op muziek muzikale creativiteit - interesse voor: de jongere mens de oudere mens

4 Pedagogische wenken

4.1 Handleiding bij dit leerplan

Het leerplan bepaalt aan welke leerdoelen moet gewerkt worden.

Bij het uitwerken van lessen of projecten of bij het gebruik van een handboek moet het leerplan steeds het uitgangspunt zijn. De leraar kiest de werkvormen in functie van de doelen die hij nastreeft.

Bij het lezen van de ontwikkelingsdoelen moet het proces dat leerlingen doormaken belangrijker zijn dan het product.

4.2 Didactische wenken

Verzorging-voeding De doelen van muzikale opvoeding sluiten aan bij die van Verzorging-Voeding. Ze richten zich op dezelfde doelgroepen. De opdrachten hebben een lage moeilijkheidsgraad en kunnen bestaan op het toepassen van routines. Er zijn steeds duidelijke instructies en directe begeleiding van de leraar.

Doelgroepen Muzikale opvoeding in Verzorging-voeding focust zich op drie doelgroepen: medeleerlingen, kinderen en volwassenen.

Dit betekent dat er grote aandacht is voor de muziek uit hun eigen leefwereld. Daarnaast bouwen de leerlingen een repertoire op van kinderliederen en klassiekers. Hierbij is het zinvol om te vertrekken van wat in hun directe omgeving leeft. Het is belangrijk dat ze de liederen en vaak gebruikte muziek kennen van de organisaties waarmee ze in contact komen. Ze leren ook de muzikale competenties kennen van de doelgroepen.

Competenties ontwikkelen De leerlingen ontwikkelen de competenties om als zorgende muziek op een zinvolle manier te integreren.

Dit kan op verschillende manieren gebeuren:

- ✓ zingen van liederen uit de eigen leefwereld en uit die van de doelgroepen;
- ✓ instrumentaal musiceren voor eigen plezier en in functie van de doelgroepen;
- ✓ ontwerpen op eigen niveau en op die van de doelgroepen;
- ✓ gericht luisteren naar een breed aanbod van muziek;
- ✓ ...

Kwaliteitsbewust Kwaliteitsbewust handelen is de basis voor alle andere doelstellingen. De kennis, vaardigheden en attitudes die ze aanleren, passen ze toe bij andere doelstellingen en zetten ze in bij allerlei activiteiten.

Overleg Uitwisseling van gedachten en ideeën met collega's uit het beroepsgericht gedeelte is zeer belangrijk om volledig aan te sluiten bij de leerlingen. Flexibiliteit is belangrijk om in te spelen en aan te sluiten op projecten en activiteiten. Het is de taak van de vakleraar om dit leerplan te concretiseren in een aangepaste didactiek en methodiek. Het jaarplan of jaarvorderingsplan is het ideale instru-

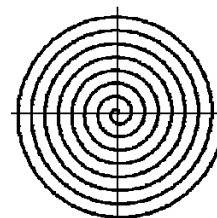
ment om dit te realiseren. Bij het opstellen van een jaarplan krijgt de vakleraar dieper inzicht in de geest en de visie van het leerplan. Via lessen, projecten, thema's en opdrachten werken leerlingen stapsgewijze aan de doelen.

Groeilijnen

Leerlingen krijgen kansen om verder te groeien in de vaardigheden die al aangegeven werden in de eerste graad.

De groeilijnen daarbij zijn:

- 🕒 omgaan met geluid via klank naar muziek;
- 🕒 ontplooiing in experimenteren, musiceren en creëren;
- 🕒 ontplooiing van exploreren, waarnemen en luisteren;
- 🕒 ontwikkeling van de expressie;
- 🕒 een steeds gericht luistergedrag;
- 🕒 diepere reflectie op omgang met muziek;
- 🕒 een groei in de communicatie over en met muziek;
- 🕒 een groei van ik-gerichtheid naar sociale omgang.

Vakoverschrijdend project

Een project is een activiteit in functie van de doelgroepen, waarin gedurende langere tijd een bepaald thema centraal staat. Het is een inspirerende vorm om op een dynamische manier aan de doelen te werken. De leraars bieden het lesmateriaal geïntegreerd aan, over de vakken heen én in functie van de voorziene activiteit. Vaak zijn er ook ervaringsmomenten buiten de school en zo verhoogt het levensechte de motivatie. Via zelfstandig werk en coöperatief leren kunnen jongeren hun zin voor initiatief tonen. De leraar stimuleert hun creatieve mogelijkheden en biedt ze uitdagingen. Hij leert ze zichzelf uitdrukken in verschillende (muzische) talen en heeft vooral oog voor het proces.

Holistische visie

De holistische visie benadrukt dat lichamelijke, sociale, psychische en religieuze aspecten elkaar wederkerig beïnvloeden.

Digitale media

De digitale media bieden een goede ondersteuning bij de les: computer met Audacity, Powerpoint met muziek, gebruik van filmpjes De ICT staat steeds in dienst van de leerling.

4.3 Taalbeleid

De leraar gebruikt de standaardtaal en correcte vaktermen. De taalvaardigheid van de leerlingen loopt sterk uiteen en verdient ondersteuning. Essentieel hierbij is dat het gaat over onderwijs op maat van elke leerling.

Taalbeleid stelt dat taal, leren en denken onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Taalgericht vakonderwijs is te omschrijven als *contextrijk* onderwijs, vol *interactie* en *taalsteun* met als doel het leerproces te optimaliseren.

Contextrijk

Onder context verstaan we het verband waarin de nieuwe leerinhoud geplaatst wordt. Welke aanknopingspunten reiken we onze leerlingen aan? Welke verbanden laten we henzelf leggen? Wat is hun voorkennis? De leefwereld van de leerling, de actualiteit en het vak Verzorging zijn ideale uitgangspunten.

Interactie

Leren is een interactief proces: kennis groeit doordat je er met anderen over communiceert. Leerlingen worden aangezet tot samen werken, in duo's, in groepjes of

klassikaal. De opdrachten dagen jongeren uit om in interactie te treden, bijvoorbeeld elkaar bevragen, informatie geven, spreken en schrijven. Hierbij is het belangrijk dat er ruimte wordt gegeven aan de leerling voor eigen inbreng.

Taalsteun

Voor opdrachten gebruiken leraren een specifieke woordenschat die we *instructietaal* noemen. Hierbij gaat het vooral over werkwoorden die een bepaalde actie uitdrukken (luister, ontwerp, musicceer, illustreer, vergelijk, definieer, noteer, raadpleeg, situeer, verklaar ...). Om het doel van de opdracht te begrijpen, moet de betekenis van de gebruikte woorden duidelijk zijn. Dit kan door auditieve en visuele ondersteuning, herhalen met andere woorden, een voorbeeld geven ...

Enkele tips:

- ✓ eerst beleven, dan benoemen;
- ✓ een duidelijke structuur;
- ✓ inspirerende en motiverende instap;
- ✓ een duidelijke en heldere instructietaal;
- ✓ actieve werkvormen;
- ✓ leesbare en verstaanbare teksten;
- ✓ duidelijke begripsverklaring;
- ✓ auditieve en visuele ondersteuning;
- ✓ activering van de voorkennis van de leerling;
- ✓ maatregelen voor leerlingen met leerstoornissen;
- ✓ lijst met begripsverklaring (zie leerplan eerste graad);
- ✓ ...

4.4 Evaluatie en rapportering

Bij evaluatie staat de groei van de leerling centraal.

Evaluatie vertrekt van een leerdoel.

Evalueren is een permanente activiteit.

Stel vast, schat in en stuur bij waar nodig.

Betrek de leerling bij het evaluatieproces.

Mediatie

Mediatie is een doelgerichte tussenkomst om de leerling te stimuleren zijn mogelijkheden beter aan te spreken en in te schakelen. Zo komen ze stapsgewijs tot zelfstandig leren en handelen. De leraar activeert hen om na te denken en hun gedachten te formuleren. Hij maakt hen bewust wat en hoe ze leren. Hij vertrekt vanuit het potentieel van elke leerling en differentieert. Op die manier krijgen leerlingen een binding met wat ze doen en groeit hun motivatie en hun gevoel van competentie.

Evalueren als element van leren

De leraar legt uit, demonstreert, stelt vragen geeft opdrachten, laat inoefenen, enz. Tijdens de instructie geeft de leraar ook de evaluatiecriteria en wijze van evalueren aan.

Evaluatie is een hulpmiddel om het leren te bevorderen.
Ze brengt de inspanning van de leerling in kaart.

Ze geeft feedback aan de leerling en aan de leraar en stuurt het leerproces bij.

Evaluatie gebeurt als de leerling voldoende kansen heeft gekregen om kennis en inzicht te verwerven, om de beoogde vaardigheden te beheersen en om te groeien in de vooropgestelde attitudes.

Een goede beoordeling gebeurt regelmatig of **permanent** en moet voldoen aan criteria van doelmatigheid en billijkheid.

Doelmatig	Valide, betrouwbaar en efficiënt
Billijk	Objectief, doorzichtig, en volgens afgesproken normen

De **prestatie** van de leerling, de **vordering**, de geleverde **inspanning** en de **deelnamebereidheid** komen in aanmerking voor evaluatie.

Een score op prestatie of leerresultaat geeft een beeld van waar de leerling staat ten opzichte van de leerdoelen.

Een punt op vordering of leerrendement houdt rekening met de beginsituatie.

Evaluatie is een middel om tot betere impressie en expressie te komen. Ze meet creatieve processen en is daardoor sterk procesgericht. Ze stimuleert het zoeken naar eigen mogelijkheden. Productgerichte evaluatie kan ook, maar enkel in functie van het groeiproces van een leerling. Het ontwikkelingsdoel wordt best vooraf gecommuniceerd.

Mediatie en evaluatie helpen leerlingen bij hun leerautonomie. Dit gebeurt onder meer door leerlingen bewust te maken van *wat* en *hoe* ze leren, zowel in als buiten de school.

Doel	Wat toetsen we?
Evaluator	Wie toetst er?
Inhoud	Welke inhoud lenen zich?
Methode	Hoe en met welk soort opgave of opdracht toetsen we?
Meting	Wanneer meten we? Hoe peilen we de resultaten? Waar leggen we de cesuur?

Succeservaringen

Evalueren is een continu gebeuren en is meer dan punten geven.

De leraar verzamelt relevante informatie over de ontwikkeling van de leerling.

Dat kan via verschillende wegen: observatie, groepswerk, zelfreflectie, opdrachten, toetsen, enz.

De leraar beoordeelt de verzamelde gegevens en koppelt terug naar de leerling.

De leraar focust op het positieve en de leerlingen evolueren via succeservaringen. Door aan te sluiten bij de individuele kenmerken en achtergrond van leerlingen, wordt evaluatie ook eerlijker voor iedere leerling. Afwijken van gestandaardiseerde toetsing laat toe dat leerlingen op hun mogelijkheden worden beoordeeld en niet op hun tekorten. Feedback en ondersteuning sturen het lerende vermogen van de leerlingen vanuit een positieve bevestiging.

Evaluatie kan gebeuren via drie stappen:

vaststellen;
inschatten;
bijsturen.

Vaststellen

De leraar evalueert regelmatig alle ontwikkelingsdoelen uit het leerplan. Hij meet hoe leerlingen evolueren.

De leraar evalueert diverse soorten doelen op *verschillende manieren*.

- ✓ *procesgerichte evaluatie* heeft aandacht voor de peiling van de vorderingen, strategieën, werkwijzen en attitudes.
- ✓ met *formatieve evaluatie* controleert de leraar de vooruitgang in het leerproces van de leerling en stuurt zijn eigen lesgeven bij.
- ✓ *productgerichte evaluatie* heeft aandacht voor de verwerkingsniveaus van *kennen, kunnen en zijn*.

Concrete voorbeelden:

- ✓ in welke mate spant hi zich in om tot betere prestaties te komen?
- ✓ in welke mate heeft hij zijn eigen werk leren evalueren?
- ✓ in welke mate boekt hij vooruitgang?
- ✓ in welke mate levert hij een bijdrage tot teamwork?

Inschatten

Het beoordelen van verzamelde gegevens is vrij complex. De leraar evalueert breed: hij schat de competenties op cognitief, emotioneel, affectief en fysisch vlak in. Aan de hand van deze gegevens ondersteunt hij de evolutie van de leerlingen. Hij ziet in elke leerling talenten en groeikansen.

Bijsturen

De positieve terugkoppeling van de vaststellingen in verband met het leerproces is erg belangrijk. Elke waardering zet de leerling verder op weg. Een bemoedigende feedback geeft aan dat de leerling op de ingeslagen weg kan verder gaan. Wanneer een bijsturing gewenst is, moet dat ook worden geformuleerd.

Zelfevaluatie

Muzikale opvoeding moedigt leerlingen aan om zelf besluiten te trekken over hun verdere leren bij het musiceren. Ze krijgen een eigen verantwoordelijkheid voor het opvolgen en beoordelen van hun processen. Leerlingen krijgen ook kansen om elkaars prestaties te analyseren en te beoordelen. Zelfevaluatie, co-evaluatie en evaluatie door peers (= evalueren van leerlingen door medeleerlingen) zijn krachtige vormen van evaluatie.

Rapporteren

Rapporteren is een middel om te communiceren over de vorderingen en de ontwikkeling van de leerling. Communiceren houdt meer in dan informeren of meedelen. Het is ook uitnodigen tot reflectie en uitwisseling van informatie. In de klassenraden kan de leraar MO vanuit een andere invalshoek informatie geven over de leerlingen.

Een extra dimensie

Evaluatie van muzikale opvoeding heeft een extra artistieke dimensie. De vaardigheden en attitudes spelen een grote rol en de component kennis is niet dominerend.

Het is een uitdaging om:

- ✓ het evalueren en het rapporteren van creatieve en artistieke uitingen in te passen binnen een schoolsysteem en daarbij recht te doen aan de eigenheid van de muzische dimensie.

- ✓ binnen de school of de scholengemeenschap te zoeken naar een goede en haalbare oplossing voor de evaluatie en de rapportering.

Voorbeeld 1

Mogelijke schema voor (zelf)evaluatie doorheen de graad

Omgangsvorm	Focus op	0 -	1 +	2 +	3 ++
Vocaal musiceren	<ul style="list-style-type: none"> enthousiasme zanghouding ademhaling stemgebruik stemvolume tempo ritme articulatie dynamiek overtuigingskracht toonvastheid afstemming op groep muzikale afwerking 				
Instrumentaal musiceren	<ul style="list-style-type: none"> ritmisch motief melodisch motief bourdon ostinato eenvoudige partij tempo ritme dynamiek speeltechniek afstemming op groep muzikale afwerking 				
Improviseren en ontwerpen	<ul style="list-style-type: none"> imitatie / herhaling vraag en antwoord variatie contrast ontwerp bij emotie, idee, herinnering, ervaring ontwerp bij beeld, woord, beweging ontwerp passend voor doelgroepen muzikale afwerking 				
Luisteren	<ul style="list-style-type: none"> muzikale parameters respect voor muzikale uiting relatie muziek-woord relatie muziek-beeld relatie muziek-beweging relatie muziek-media relevantie voor doelgroepen mening verwoorden 				

Muzikaal coachen	<ul style="list-style-type: none"> ▪ tempo aangeven ▪ tempo houden ▪ bewegen op muziek ▪ muziek grafisch weergeven ▪ begintoon overnemen ▪ begintoon opgeven ▪ toonvast zingen ▪ startsein geven ▪ stopsein geven ▪ dynamiek aangeven 				
------------------	---	--	--	--	--

Voorbeeld 2

Zelfevaluatie: lied (+ aankondiging) brengen voor doelgroep

	<i>Focus op</i>	0 -	1 ±	2 +	3 ++
Houding	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ik kijk het publiek aan ▪ ik leef me in mijn rol in ▪ ik neem een correcte houding aan ▪ ik schat mijn doelgroep goed in 				
Taal	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ik spreek de woorden correct uit ▪ ik spreek of zing luid en duidelijk ▪ ik breng de inhoud vlot over ▪ ik pas me aan de doelgroep aan ▪ ik ken de tekst van buiten 				
Zang	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ik zing steeds goed mee ▪ ik volg het aangegeven tempo ▪ ik volg de afgesproken dynamiek ▪ ik zing toonvast ▪ ik wil een mooi resultaat bereiken 				
Instrumentaal musiceren	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ik gebruik de juiste speeltechniek ▪ ik volg het aangegeven tempo ▪ ik volg de afgesproken dynamiek ▪ ik wil een mooi resultaat bereiken 				
Boodschap	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ik toon enthousiasme ▪ ik durf ▪ ik reageer gepast op het publiek 				

Voorbeeld 3

Vergelijkende evaluatie door leerling en leraar

Leerling / leraar*		0	1	2	3
	Vul in	Onvoldoende	Matig	Goed	Zeer goed
<i>Participeert in groep (3.2)</i>		Levert geen enkele inspanning	Levert een minimale bijdrage	Levert een redelijke bijdrage	Levert een grote bijdrage
<i>Durft zich expressief uit te spreken (2.3)</i>		Toont geen expressie	Toont weinig expressie	Is expressief	Is zeer expressief
<i>Toont respect voor de ander (2.5)</i>		Toont geen respect	Toont weinig respect	Toont respect	Toont veel respect
<i>Ziet nieuwe opdrachten als kansen (2.4)</i>		Past zich moeilijk aan, blokkeert bij open opdrachten	Blijft eerder onverschillig, heeft extra hulp nodig	Zoekt zelf naar oplossingen, geeft veranderingen een kans	Doet graag open en creatieve opdrachten, ziet dit als unieke kansen
<i>Is innovatief (2.4), (1.3)</i>		Voelt zich alleen veilig bij nabootsen	Maakt een variatie op een voorbeeld	Maakt een alternatief op een voorbeeld	Probeert verschillende variaties uit en kiest daaruit het beste
<i>Is inspiratief (1.3)</i>		Heeft geen inspiratie, doet geen moeite	Gaat op zoek naar inspiratie, doet wat moeite	Bekijkt taak vanuit verschillende invalshoeken, doet moeite	Bekijkt taak in verschillende contexten, neemt hiervoor veel tijd

4.5 Inspirerende ideeën

- Creatief en muzisch omgaan met kleuter- en kinderliedjes en versjes
- Zingen van muziek met klassieke waarde of uit de 'oude doos'
- Liedrepertoire beheersen en onder begeleiding kunnen uitvoeren
- Functietraining oog-hand
- Omgaan met audio-materiaal
- Zelfreflectie via gemaakte opname
- Eenvoudige (recyclage-)instrumenten ontwerpen en gebruiken
- Vind-instrumenten gebruiken
- Een geluidsverhaal of klanklandschap ontwerpen
- Gericht luisteren naar een breed aanbod van muziek
- Opnames van liedjes voor de doelgroep volgens bepaalde criteria kunnen selecteren
- Muziek met klassieke waarde of 'liedjes uit de oude doos' respectvol beluisteren
- Poppenkast, vingerpoppenspel, schaduwspel op muziek
- Dagelijks handelingen uitbeelden op muziek
- Een aangereikt vocabularium gebruiken bij het verwoorden
- Eigen mening durven uiten
- Diverse media hanteren
- Een liedtekst schrijven rond gezondheid
- Een raptekst maken rond gezondheid, welbevinden, antirookcampagne...
- Een fruittune maken, reclamefilmpje rond gezondheid
- Werken rond acties m.b.t. omgaan met geluidsvervuiling, doofheid bij jongeren en ouderen
- Onderzoek van decibels bij kinderen, jongeren en ouderen
- Kleuterliedjes rond gezonde voeding
- Muziek kiezen in functie van beoogde sfeer, bv bij het eten
- Diverse informatiebronnen raadplegen
- Via een rollenspel de muzikale wereld van een kind ervaren
- De kenmerken van een kinderstem ontdekken
- Kinderliederen beluisteren en zingen; de vorm en structuur van een lied beschrijven
- Via een rollenspel de muzikale wereld van de oudere leren kennen
- Via een interview of observatie, de muzikale wereld van kinderen en ouderen leren kennen
- Creatief omgaan met materiaal (bijvoorbeeld iets ontwerpen met blokken)
- Een kinderdansje aanleren
- Een dans aanleren voor ouderen
- Spelen met woorden, zinnen, spreekkoren
- Nagaan hoe muziek getoonde emoties versterkt (bijv. reclame, film)
- Gemoedstoestanden verklanken
- Stemmen, koren, ensembles per leeftijd laten horen
- Een onderzoek doen naar (muzikale) gewoontes in huiskring, school, restaurant, frituur ...
- Meevolgen van visualisaties en eenvoudige muziek notatie zoals kinderlied

- Muziek visualiseren via grafisch ontwerp, tekening, beweging, foto's ...
- Functie van de muziek onderzoeken: ontspanning, ceremonie, ideologie, ondersteuning ...
- Extra muros-activiteiten: bezoek aan muzikafdeling van bibliotheek, bijwonen repetitie, concert ...
- Gepast, muzikaal verantwoord en zinvol gebruik van karaoke, soundmix ...
- Werken naar eindproef in functie van belangstellingsveld
- Muziekspelletjes om met kinderen te spelen
- Maken van een lied om zindelijkheid te stimuleren
- Activiteit uitbouwen rond een bepaald thema (hierbij een gepast lied zoeken, knutselactiviteit, ...) en dit gaan uitproberen in kinderdagverblijf of kleuterschool
- Bezoek brengen aan rustoord tijdens muziekcreatieve namiddag.
- Zelf een muziekquiz uitwerken om in een rustoord te gaan uitvoeren
- ...

4.6 Reflectiemodellen

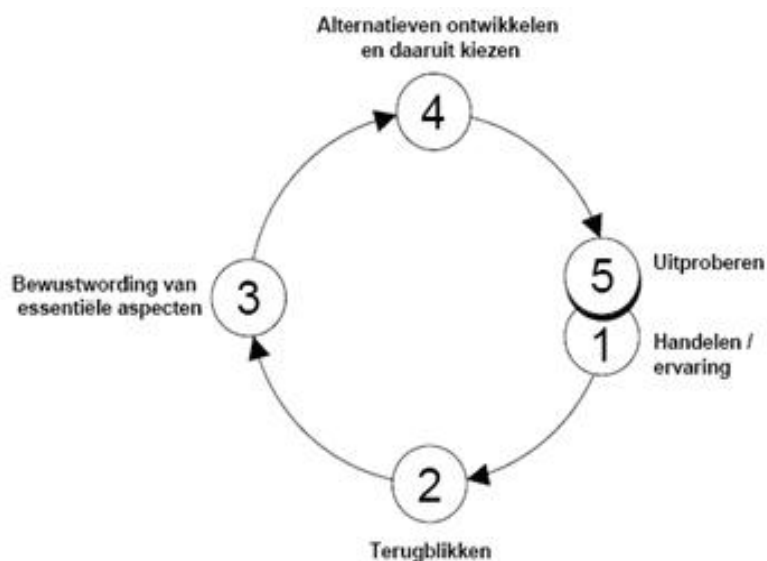
Reflectie is een essentieel hulpmiddel om te kunnen ontwikkelen. Het is een vermogen om bewust na te denken over ervaring, kennis, inzicht en houding, met als doel jezelf te verbeteren. Hieronder volgen enkel mogelijke modellen.

Reflectiemodel van Korthagen

De reflectiecirkel is een spiraalmodel: de laatste fase - het uitproberen van ontwikkelde alternatieven - vormt tevens de eerste fase van de volgende reflectieronde.

Bij dit model stelt de leerling zichzelf enkele vragen:

- Wat is er gebeurd?
- Wat vond ik daarin belangrijk?
- Tot welke voornemens of leerwensen leidt dat?
- Het uitproberen van de ontwikkelde alternatieven.

Reflectiemodel van Gibbs

Het reflectiemodel van Gibbs is een variatie op het model van Korthagen. Evalueren en analyseren zitten in het proces van reflecteren.

Beschrijving	wat is er gebeurd?
Gevoelens	wat denk en voel ik daarbij?
Evaluatie	wat ging er goed en wat ging er verkeerd?
Analyse	wat kan ik hiervan leren?
Conclusie	wat had ik anders kunnen doen?
Actieplan	wat neem ik mij voor?

STARR-methode

STARR geeft inzicht in de competenties waarover iemand beschikt en de manier waarop hij deze hanteert. Deze methode analyseert en beoordeelt concrete voorbeelden via:

Situatie	wat is de situatie of context waarbinnen ik een taak of opdracht doe?
Taak	welke taak of opdracht voer ik precies uit?
Actie	wat heb ik concreet gezegd en gedaan?
Resultaat	hoe was de reactie van de ander(en) en wat was het eindresultaat?
Reflectie	hoe pak ik het volgende keer aan?

Tripelstagleren (Single, double and triple loop)

Triple loop leren is een reflectief leerproces dat bestaat uit drie stappen volgens drie standaardvragen.

Vraag 1: "Doe ik het goed?"

Vraag 2: "Doe ik het goede?"

Vraag 3: "Doe ik het om de goede reden(en)?"

Bij tripelstag leren bekijk je kritisch of je het goed doet en of je het goede doet en wel in een steeds een bredere context, tot op het niveau van motivatie en zingeving. Hierbij zijn creativiteit, innoverend vermogen en inventiviteit belangrijke begrippen.

5 Minimale materiële vereisten

De actuele muziekdidactiek stelt hoge eisen aan de uitrusting van het vaklokaal. In de klas zijn middelen aanwezig om de verschillende doelen van het leerplan te realiseren.

Vaklokaal

- ✓ voldoende ruimte om te musiceren en te bewegen;
- ✓ goede akoestiek;
- ✓ didactisch materiaal: bord, computer met internet, multimediasprojector, boeken, muzieklexicon, cd's, dvd's, liedbundels, software ...

Apparatuur

Er is voldoende apparatuur aanwezig voor het afspelen van geluid en beeld, het opnemen en versterken van muziek.

Gevarieerd instrumentarium

Bij het werken met dit leerplan is een gevarieerd instrumentarium noodzakelijk. Er zijn voldoende instrumenten aanwezig om elke leerling instrumentaal te laten musiceren.

De instrumenten zijn een didactisch hulpmiddel voor leraar en leerling en vormen een combinatie van:

- ✓ ritme-instrumenten (slagwerk) zoals drumstel, djembé, cajon, conga's, bongo's, maracas, claves, koebel, agogo, woodblock, buistrommel, guiro, triangel, handtrom, beatrijng, cabasa, samba-eitjes, regenmaker, cimbaal, tamboerijn, boomwhackers;
- ✓ melodie-instrumenten zoals Orff-instrumenten, snaarinstrumenten, blaasinstrumenten, tokkelinstrumenten;
- ✓ begeleidingsinstrumenten zoals piano, keyboard, (elektrische) gitaar.

BIJLAGEN

Referentielijst

Handboeken

Educatieve uitgeverijen: www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2007p/1031uitgeverijen.htm

Tijdschriften

- *Kunstzone*, tijdschrift voor kunst en cultuur in het onderwijs. Berkel en Rondenrijs (NL): Stichting Kunstzone m.m.v. de VLS, Vereniging Leraren Schoolmuziek, www.kunstzone.nl.
- *Musik & Bildung*. Mainz (D): Schott Music. www.schott-music.com.
- *Musik und Unterricht*. Marschacht (D): Lugert Verlag. www.lugert-verlag.de.
- *m#o.nl*. Almelo (NL): VLS, Vereniging Leraren Schoolmuziek. www.muzeikenonderwijs.nl.
- *Artishock*, driemaandelijks tijdschrift voor kunst en cultuur in het onderwijs, een uitgave van Muzes. www.muzes.be.
- *De Pyramide*, muziekwijzer voor primair onderwijs, een uitgave van de Gehrevereniging. www.gehrelsmuziekeducatie.nl/pyramide.htm

Bruikbare boeken

- ALBERS, M., RIKHOF, R., *Muziek tussen school en school*. Haarlem, De Toorts, 2002.
- BAKKER, J., ZAAT, T., *Ding dong*. Born, Stichting ter bevordering van de muzikale vorming, 1997.
- BJORKVOLD, J., *De Muzische Mens. Een boek over het kind en het lied. Spelen en leren in alle levensfasen*. Rotterdam, Ad Donker, 1989.
- DELALANDE, F., *La musique est un jeu d'enfant*. Parijs, Buchet – Chastel, 1984.
- ELLIOT, D., *Music Matters. A New Philosophy of Music Education*. Oxford, Oxford University Press, 1995.
- EVELEIN, F., *Coöperatief leren in muziek*. Baarn, HB Uitgevers, 2007.
- EVELEIN, F., *Coöperatief leren in muziek 2*. Baarn, HB Uitgevers, 2009.
- FEUERSTEIN, R., RAND Y. en RYNDERS, J.E., *Laat me niet zoals ik ben. Een baanbrekende methode om de cognitieve en sociale ontwikkeling te stimuleren*, Rotterdam, Lemniscaat, 1988.
- GARDNER, H., *Soorten intelligentie. Meervoudige intelligenties voor de 21ste eeuw*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2001.
- HAVERKORT, F., VAN DER LEI, R., NOORDAM, L., *Eigenwijs, liedbundel voor het basisonderwijs*. Born, Stichting ter bevordering van de muzikale vorming, 1999.
- HAVERKORT, F. VAN DER LEI, R., NOORDAM, L., *Kleuterwijs, liedbundel voor kinderen van 3-7 jaar*. Born, Stichting ter bevordering van de muzikale vorming, 2004.
- HERFS, J.(red.), *Muziek leren, Handboek voor het basis- en speciaal onderwijs*. Assen, Van Gorcum, 2005.
- PORTMAN, R., SCHNEIDER, E., *Ontspannings- en concentratiespelen*. Katwijk aan zee, Panta Rhei, 1998.
- REYBROUCK, M., *Van grijpen tot begrijpen. Cognitieve strategieën bij de omgang met muziek* (Cahiers voor Didactiek 13). Deurne, Wolters Plantyn, 2001.
- REYBROUCK, M., *Met open oren. Onderzoekend luisteren naar muziek* (Cahiers voor Didactiek 21). Mechelen, Plantyn, Servire, 2008.
- RIETVELD, I., *Wij maken muziek met peuters en kleuters*. Amsterdam, SWP, 2001.

- STORMS, G., *Muzikaal spelenboek*. Katwijk aan Zee, Panta Rhei, 1986.
- STORMS, G., *Honderd nieuwe muziekspelen*. Katwijk aan Zee, Panta Rhei, 1997.
- WIECHERS, H., *250 muziekactiviteiten voor kinderen van 0 tot 10 jaar*. Amsterdam, SWP, 2009.
- *Gedeeld Verdeeld. Eindrapport van de commissie onderwijs cultuur*. Brussel, Canoncultuurcel, 2008.
- *Verdieping Verbreding. Perspectieven voor inhoudelijke vernieuwing van het deeltijds kunstonderwijs*. Brussel, Vlaamse overheid, 2008.

Enkele bruikbare documenten

- Visietekst muzische vorming (www.vsko.be > niveauoverschrijdende visieteksten > muzische vorming).
- Visietekst muzikale opvoeding (VVKSO-Mededeling, M-VVKSO-2002-077).
- Vlaams Verbond van het Katholiek Basisonderwijs, Muzische opvoeding, algemeen deel, D/1999/0938/05.
- Vlaams Verbond van het Katholiek Basisonderwijs, Muzische opvoeding, deelleerplan muzikale opvoeding, D/1999/0938/09.
- Vlaams Verbond van het Katholiek Basisonderwijs, Praktijkboek bij het Leerplan Muzische Opvoeding, D/2003/0938/03.
- Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs, Leerplan Muzikale opvoeding eerste graad A-stroom, D/2009/7841/029.
- Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs, Servicedocument vakoverschrijdende eindtermen: <http://ond.vvksso-ict.com/vvksomainnieuw/voet/voet.htm>

☞ Leerplannen van het VVKSO zijn het werk van leerplancommissies, waarin begeleiders, leraren en eventueel externe deskundigen samenwerken.

Op het voorliggende leerplan kunt u als leraar ook reageren en uw opmerkingen, zowel positief als negatief, aan de leerplancommissie meedelen via e-mail (leerplannen.vvksso@vsko.be).

Vergeet niet te vermelden over welk leerplan u schrijft: vak, studierichting, graad, nummer. Langs dezelfde weg kunt u zich ook aanmelden om lid te worden van een leerplancommissie. In beide gevallen zal de coördinatieceel leerplannen zo snel mogelijk op uw schrijven reageren.
